

RAIMONDAS KAZLAUSKAS

Klaipėdos universitetas

JĖGOS TEISĖ IR TEISĖS JĖGA GRAIKŲ POLITINĖJE TEOLOGIJOJE

From Might is Right to the Right is Might in Greek Political Theology

SUMMARY

The article deals with the development of Ancient Greek legal awareness and its manifestations in the history of Greek political thinking. It focuses on two relatively independent phenomena of Greek civilization: *power* and *law*. The article offers an analysis of their interplay. In contrast to Eastern countries, the forms of Greek regimes continuously mutated. Each historical period and each region had its dominant form of political regime. During shifts from old to new regimes, the new regime was legitimized by relying on the principle of order and justice prevalent at that time. This principle was represented, at least at the beginning, by the Goddess responsible for cosmic order.

SANTRAUKA

Straipsnyje nagrinėjama teisinės sąmonės graikų politinės minties istorijoje formavimasis. Pasirinkti du savarankiški, tačiau glaudžiai susiję, graikų civilizacijos fenomenai – *jėga* ir *teisė* – ir pateikta jų istorinės sąveikos analizė. Valdymo formos Graikijoje, priešingai nei Rytų šalyse, nuolat kito. Kiekvienoje graikų istorinėje epochoje vyravo savita valdymo forma. Ji būdavo kaskart naujai legitimuojama, pritaikant ją prie konkrečiai epochai būdingo tvarkos (teisingumo) principo, kurį, bent jau pradžioje, simbolizavo už kosmologinę tvarką atsakinga deivė.

TEMIDĖ IR BASILĖJA

Atskiras ir nuo jėgos sąlygiškai jau žinti tuomet, kai antrąja dievų valdovo nepriklausantis teisės statusas graikų *Dzeuso* žmona⁵⁴ paskelbiama *Temidė*. politinėje teologijoje pradedamas pripa- Simboliška, jog klatingą pirmąją iš-

RAKTAŽODŽIAI: Arche, aristokratija, basilėjas, galia, jėga, legitimacija, teisė, tvarkos principas, politinė teologija.
KEY WORDS: arche, aristocracy, basilea, power, strength, legitimation, law, principle of order, political theology.

mintį keičia žymiai pastovesnius vertinimo kriterijus turinti paprotinė teisė. Minėta titanidė, *Gajos* duktė ir jos orakulo paveldėtoja, titanomachijoje kartu su savo sūnumi *Prometėju* stoja ne senąją kartą sudariusių savo brolių, bet nau-

jų dievų pusėn.⁵⁵ *Temidė* suvokiama kaip aukščiausiojo dievo valios ištarmė, kaip įsmedenintas *Dzeuso* priesakas, kuriam privalo paklusti tiek žmonės, tiek kiti dievai. Homeras pasakoja:

*Paliepė Dzeusas Temidei sukviesti dievus į tarybą.*⁵⁶

Pasirodo, jos žodžiams paklusti privalėję net didžiausi priešginos ir ramybės drumstėjai:

<.....> net žemės plakėjas,
Noriai paklusęs Temidei, iš marių gelmės atkeliavo.⁵⁷

Net ir tada, kai *Olimpe* *Temidės* vietą užima dievų motina *Hera*, ji kartais vis

dar palieka titanidę vietoj savęs neginčijama olimpinės tvarkos sergėtoja:

*Rūmuose tu vadovauk dievams.*⁵⁸

Šiek tiek vėlesnius graikų istorijos laikus vaizduojančioje *Odisėjoje* *Temidė* minima vienintelį kartą. Pažymėtina, jog čia veiksmas vyksta jau nebe dangiškame, bet žemiškame kontekste. Te-

lemachas, kreipdamasis į Itakės vyrus jo ginčijamais namų valdžios ir nuosavybės teisės klausimais, apeliuoja į šiuos principus įsmedeninančius abu dievus:

*Aš jus maldauju vardan Olimpiečio ir deivės Temidės.*⁵⁹

Dvinarė šios apeliacijos struktūra rodo jau aiškiai išreikštą jėgos ir teisės paralelę. Tačiau tuo tarpu, kai jėgos šaltinis jau yra gana aiškus teisės atžvilgiu, bent jau kaip mes ją suprantame, to patvirtinti kol kas dar negalima. *Temidės* sampratą politinėje teologijoje sunku vienareikšmiškai įvertinti. Pasak M. Detienne'o ir J.-P. Vernanto, *Temidė* dieviškajame pasaulyje reiškia pastovumą, tęstinumą bei

dėsningumą: nenutrūkstamą tvarką, ciklišką metų laikų kaitą. < ... > Ji turi nužymėti tai, kas uždrausta, nubrėžti ribas, kurių nevalia peržengti, hierarchijas, kurias reikia gerbti, kad kiekvienas visada laikytųsi jam priderančio rango ir savo valdų.⁴⁷ Senovės graikų religijoje *Temidė* kartais būdavo tapatinama su *Gaja*, su motinos žemės palaiminta tvarka. Aischilo žodžiais tariant:

*Temidė motina ir Žemė – vienas veidas
Vardų daugybė.*⁶⁰

Temidę galima apibūdinti kaip deivę patarėją, nepastebimai stovinčią už valdžios vairininko pečių. Tai ji pataria *Eridei* paridenti nesantaikos obuolį, o *Dzeusui* – Trojos karu išnaikinti dorą ir

saiką pamynusią herojų kartą.⁶¹ Aiškėja, kad *Temidės* įkūnijama teisė beveik nieko bendro neturi su vėlesne, mūsų dienas pasiekusia teisingumo samprata. Ji labiau išreiškia saiką, tinkamą gyvybės

pusiausvyrą ir sveiką gyvenimo ritmą. O šias vertybes galima būtų priskirti gimininei visuomenės sanklodai ir jos paprotinei teisei. Būdama šeimos instituto įkūrėja ir sergėtoja, *Temidė* globojo priedermes, būdingas ikipolitiniam žmonių sambūviui: kraujo kerštą, laidotuves, svečio teisę; taip pat draudė kraujažudystę tos pačios giminės viduje.⁶² Apibendrinant būtų galima pasakyti, kad *Temidė* – tai dieviškojo orakulo ištarne besiremianti kraujo giminystės paprotinių priedermių visuma.

Homero laikų Graikijoje išorinė šių priedermių objektyvizacija buvo vadi-

nama žodžiu *themistes* ir reiškė *Temidės* orakului priskiriamus priesakus, posakius bei aforizmus.⁶³ Iš žmonių pusės kylantys pasižadėjimai laikyti *Temidės* reikalavimų reikėsi juos griežtai saistančiomis iškilmingų priesaikų formulėmis.

Kaip *Temidė* patarinėjo *Dzeusui* Olimpe, taip žemiškajame gyvenime valdovas privalėjo klausyti orakulo nuorodų ir savo bendražygių nuomonės. Išmintimi pagarsėjęs *Iliados* herojus Nestoras, kreipdamasis į Agamemnoną, aiškiai išreiškia būtinybę monarcho valdžią derinti su teise:

*Liaudies piemu tu esi, ir Dzeusas tau patikėjo
Skeptą su teisėm plačiom (themistes), bet kad su visais pasitartum.
Tau privalu ir žodį kalbėti ir išklausti.*⁶⁴

x x x

Nepaisant šios viešai skelbiamos normos, santykis tarp tiesos ir jėgos liko problemiškas, kadangi painus ir prieštaringas buvo pats senovės graikų monarchijos pobūdis. Kaip rašo L. Lipsonas, daugelis Homero minėtų herojų buvo vadinami basilėjais, tačiau pats karališkumas turėjo daug laipsnių: kai kurie vadai buvo karališkesni už kitus (*basileuterai*), o pats Agamemnonas buvo visų karališkiausias (*basileutatos*).⁶⁵ Vadinamuoju *homeriniu laikotarpiu* reminiscencijos iš Mikėnų laikų graikų sąmonėje painiojosi su per dorėnų invaziją susiklosčiusia nauja padėtimi, ypač su naujai atkurtomis bendruomeninėmis laisvėmis. Dar pusiau rytietiškas achajų sakralinės monarchijos paveiks-

las persipynė su dorėnų karinės monarchijos vaizdiniu ir su patriarchaline jonėnų karaliaus-teisėjo samprata. Aristotelis, kalbėdamas apie herojų laikų karališkąją valdžią, išskiria tris analogiškas jos funkcijas: „karalius buvo karo vadas, teisėjas ir dievų garbinimo reikalų tvarkytojas“⁶⁶. Trejopa karališkosios valdžios samprata atitinkamai susiklostė ir graikų mitopoetinėje tradicijoje. V. Ehrenbergas, nagrinėdamas tipišką to laiko interesų konfliktą tarp paprasto basilėjaus ir vyriausiojo vado Agamemnono, pastebi, jog karalius savo poelgius teisančioje kalboje anaipatol ne atsitiktinai pamini trijų savo dukterų vardus, ir siūlo traktuoti kaip tris skirtingus karališkumo statusus.⁶⁷

*Dukteris tris aš turiu gražiai įtaisytuose rūmuos:
Chrisotemidę ir Laodikę ir Ifianas.*⁶⁸

Chrisotemidės varde esantis aukso pažymyns yra ne kas kita, kaip karališkojo skeptro epitetas. Teisėtas skeptro turėjimas simbolizuoja paties *Dzeuso* jam suteiktą ir tiesiogiai paveldimą karališkąją valdžią. Šioje valdžios funkcijoje akivaizdžiai glūdi sakralinis monarchijos matmuo.

Laodikės vardas išvertus reiškia *teisingumas liaudžiai* ir nurodo karaliaus teismines priedermes ginkluotos vyrijos atžvilgiu. Šioje sampratoje lengvai atpažįstami karinės monarchijos režimo elementai, kai karalius, kaip pirmasis tarp lygiųjų, yra savo kariaunos vyrų teisėjas. Anot Aristotelio, tokią valdžią turintis karalius taikos metu turėdavęs iškęsti nepatenkintųjų burnojimus⁶⁹, „bet išėjus žygin, jo valioje būdavo ir nužudyti“⁷⁰.

Ifianasos vardą V. Ehrenbergas verčia kaip *stipresnė už kitas*⁷¹, tačiau nepateikia jokio išsamesnio jos karališkumo funkcijos paaiškinimo. Tą pačią problemą vėliau nagrinėjęs M. Finley'us atkreipė dėmesį į šiuo princesės vardu užšifruotą prievartinį valdymo pobūdį, kuriame specialiai pabrėžiamas priešdėlis, reiškiantis, jog valdžia vykdoma ne bet kaip, o būtent *su jėga*.⁷² Taigi ši gerokai aprūpėjusi Homero nuoroda į karališkąją valdžią gali byloti apie pačių graikų gentinei priešistorei būdingą ir kartu rytietiška despotijai giminingą valdžią, kuri buvo visiškai nevaržoma teisės. Reikia pasakyti, kad tokie valdžiai būdingus požymius lengviau galima aptikti

istoriniu požiūriu visiškai realioje, dokumentų ir artefaktų paliudytoje Egėjo civilizacijoje, negu Homero vaizduotės supoetintoje Mikėnų pasaulio vizijoje.⁷³ Egėjo pasaulyje egzistavo Rytus primenantį socialinę piramidę ir perskirstymu užsiimanti rūmų ekonomika, kurios viršūnėje stovėjo absoliučią valdžią turintis sakralinis monarchas, turėjęs *vanakso* titulą.⁷⁴ Anot S. Lurje, iš to laiko Iliadoje išliko pėdsakų, liudijančių, kad senasis Kretos ir Mikėnų *vanaksa* ilgainiui virsta homeriškuoju *anaks andron** titulu, taikomu išimtinai Agamemnonui.⁷⁵ (Vėliau, sunykus Graikijoje karalių valdžiai, ši nuolankaus kreipinio forma iš politinės erdvės persikelia į religinę sferą ir klasikiniu laikotarpiu imama taikyti vien kreipiantis į dievus.⁷⁶)

Turint prieš akis Agamemnono įkūnytą pavyzdį, jėga ir teisė monarcho asmenyje buvo sujungtos gana primityviai ir grubiai. Nepaisant to, valdovo valdžios statusas čia turėjo aiškią legitimaciją. Jis buvo toks aukštas ir kartu toks neregamentuotas, jog abu minėti fenomenai tiesiog neapėmė visų sakralinio monarcho galių. Jėga ir teisė buvo suaugusios, o jų turinys dar neatskirtas aiškiose kompetencijų padalijimo formose, todėl nenuostabu, jog kai tik tarp jėgos ir teisės iškildavo nepatogi jų tarpusavio vertės palyginimo dilema – tarkim, Agamemnono ir Achilo ginčo atveju – jėgos argumentas beveik iškart nublokšdavo teisės mantiją.⁷⁷

x x x

Pereinant nuo bronzos prie geležies amžiaus, monarchijos samprata ir kara-

liaus statusas Graikijoje sparčiai keičiasi, lemdami ir gilias šio perėjimo socia-

* Graikiškai – *vyrų valdovas, vyriausias vadas*.

lines pasekmes. Kitaip negu Naujųjų amžių Europoje, tolesnė karalių valdžios raida čia nesutapo su nacionalinių-teritorinių valstybių atsiradimu, nes basilėjai buvo finansiškai silpni, o graikų gyvenimo paprastumas leido jų elitui išlaikyti panašias teises su karaliais.⁷⁸ Ypatingą graikiškų monarchijų raidą geriausiai galima stebėti, remiantis Atėnų ir Spartos pavyzdžiais.

Atėnuose, žvelgiant iš istorinės perspektyvos, galima pastebėti, kad basilėjai ilgainiui tarytum prarado viską: realią valdžią iš jų perėmė archontai, vėliau – strategai, tuo tarpu jų atstovaujamas dieviškosios teisės principas buvo deleguotas aristokratiškajai *eunomijai*, o po kurio laiko – demokratiškajai *isonomijai*. J.-P. Vernantas atkreipia dėmesį, kad Atėnų mitopoetinėje tradicijoje pavaizduota monarchija ir jos raidos savitumas esmingai skiriasi nuo karališkumo sampratos kitose senovės tautose. „Vietoj to, kad vienas laimėjęs pretendentas būtų išsprendęs paveldėjimo krizę ir savo rankose sutelkęs visą *arche*, čia įvyksta suverenumo padalijimas ir kiekvienas jo nešėjų prisiima tik vieną kurį iš karaliaus valdžios aspektų.“⁷⁹ Po paskutinio visateisio legendinio karaliaus Pandiono mirties jo vaikai ir vaikaičiai senąją sakralinę monarchiją galutinai padalija į kelias personalizuotas funkcijas.⁸⁰

Aristotelis *Atėnų politijoje* pastebi, kad tas pat procesas tęsiasi ir vėlesniais laikais. Anksčiausiai nuo basilėjaus pareigybės atskyta *polemarcho** funkcija.⁸¹ Po to, kai maždaug 1068 m. pr. Kr. žūs-

ta iš achajų pabėgėlių kilęs karalius Kodras, nuo jo įpėdinių atskiriama ir visam gyvenimui renkamo *archonto*** pareigybė.⁸²

752 m. pr. Kr. archonto vienvaldystė buvo apribota dešimtmečio valdymo trukme ir „paversta atsakinga valdžia“⁸³. Ir tik 683 m. pr. Kr. Atėnuose galutinai eliminuojami paskutiniai nekontroliuojamos vienvaldystės požymiai ir jau nuo to laiko vieneriems metams renkama trijų archontų kolegija galutinai ženklina tradicinės visuomenės pabaigą.⁸⁴

Skirtingai nuo Atėnų, kur monarcho savivalės būdavo mėginama išvengti, jo atžvilgiu taikant politinį spaudimą ir smulkinant karališkosios valdžios apimtį, Spartoje valdžią buvo stengiamasi riboti, sistemingai siekiant nukreipti ją į kontroliuojamą ir todėl politiškai patikimų orakulų išarmių vykdymą. Galima būtų net pasakyti, kad *retrai* (taip vadinosi ši seniausia pasaulyje garsioji žodinė Spartos konstitucija) išaugo politiniam šio polio elitui glaudžiai bendradarbiaujant su Delfų orakulu. Platono manymu, būtent Delfų *Apolono* nurodymu Spartos basilėja buvo originaliai padalyta tarp dviejų dinastijų – dorėnų agidų ir achajų euripontidų.⁸⁵ Apie šios religijos autoritetą byloja ir tai, kad kaip tik *Apolono* orakulo įkvėptas legendinis Spartos įstatymleidyš Likurgas karinę basilėjų valdžią galiausiai atsivėrė autoritetinga patariamąja kitų 28-ių *gerusijos**** narių valdžia.⁸⁶ O dar po kurio laiko *dievų mylimo* karaliaus Teopompo pasiūlymu Spartoje buvusi papildomai

* Graikiškai – *karo vadas*.

** Graikiškai – *valdytojas*.

*** Graikiškai – *seniūnų taryba*.

įvesta renkama penkių liaudžiai atstovaujančių eforų* valdžia.⁸⁷

Dėl laiku spėtų padaryti profilaktinių reformų, karaliai Spartoje išlaikė bent jau vadovavimą karinei jėgai. Unikalus kara-

lių vaidmuo pasireiškė ir tuo, kad čia jie buvo jungiamoji grandis, įkūnijanti personalinę uniją tarp teisiškai organizuoto Spartos polio ir išimtinai jėgos politikai pajungtos Lakedaimono simachijos.⁸⁸

IŠVADOS

Antikos graikai, spręsdami neįtikėtinai keblų ir prieštarinę pilietinio bendrabūvio kūrimo uždavinį, nuėjo šiuo ilgu ir sudėtingu keliu žymiai toliau, nei kitos Senojo pasaulio tautos. Kretos-Mikėnų, homeriniams ir archainiams laikams buvo būdingas valdžios prigimtį skaidrinęs teonominų normų tinklas. Skirtingu laiku jų sukurtos įvairios teonominės konstrukcijos leido įveikti Rytams būdingą neperžengiamą ribą tarp dievų ir žmonių pasaulių ir tuo pačiu sudarė sąlygas perkeisti afroazijinę kos-

moteologiją į europinę, graikiškąją politinę teologiją.

Dzeusas buvo ne vien teisingumo įstatymo (*thesmos*) steigėjas. Netgi po to, kai graikų mitologija pradėjo skelbti simbolinę dievų atsiskyrimą nuo žmonių ir pasitraukimą į Olimpą, simpatinė magija, teigianti simbolinę sąsają tarp dievų valdovo ir vyrų valdovo, leido *įžeminti* olimpinę teisingumo sampratą ir suteikti žmonėms unikalią galimybę *prisimatuoti* dieviškuosius elgesio kriterijus žemiškajame gyvenime.

Literatūra ir nuorodos

⁵⁴ Hesiodas. *Teogonija*. Vertė A. Kudulytė-Kairienė. – Vilnius: Aidai, 2002, p. 901.

⁵⁵ Eschilas. Prikaltasis Prometėjas. Vertė R. Mironas. // *Antikinės tragedijos*. – Vilnius: Vaga, 1988, p. 237–238.

⁵⁶ Homeras. *Iliada*. Vertė A. Dambrauskas. – Vilnius: Vaga, 1979, p. 4.

⁵⁷ Ten pat, p. 13–14.

⁵⁸ Ten pat, p. 95.

⁵⁹ Homeras. *Odisėja*. Vertė A. Dambrauskas. – Vilnius: Vaga, 1979, p. 68.

⁶⁰ Marcel Detienne, Jean-Pierre Vernant. Sąjunga su Metide ir viešpatavimas danguje. // *Mitologija šiandien. Antologija*. Sud. A. J. Greimas, T. M. Keane. – Vilnius: Baltos lankos, 1996, p. 127.

⁶¹ Eschilas. Prikaltasis Prometėjas. Vertė R. Mironas. // *Antikinės tragedijos*. Vilnius: Vaga, 1988, p. 230–231.

⁶² Victor Ehrenberg. *Die Rechtsidee im frühen Griechenland. Untersuchungen zur Geschichte der werdenden Polis*. – Leipzig: Hirzel, 1921, S. 37.

⁶³ Josef Stüttler. *Sittlichkeit und Recht*. – Aschaffenburg: P. Pattloch, 1971, S. 24.

⁶⁴ Victor Ehrenberg. *Die Rechtsidee im frühen Griechenland. Untersuchungen zur Geschichte der werdenden Polis*. – Leipzig: Hirzel, 1921, S. 6.

⁶⁵ Homeras. *Iliada*. Vertė A. Dambrauskas. – Vilnius: Vaga, 1979, p. 98–100.

⁶⁶ Leslie Lipson. *The Great Issues of Politics. An Introduction to Political Science*. 1958, p. 109.

⁶⁷ Aristotelis. *Politika*. Vertė M. Strockis. – Vilnius: Pradai, 1997, 1285 b.

⁶⁸ Victor Ehrenberg. *Die Rechtsidee im frühen Griechenland. Untersuchungen zur Geschichte der werdenden Polis*. – Leipzig: Hirzel, 1921, S. 127.

⁶⁹ Homeras. *Iliada*. Vertė A. Dambrauskas. – Vilnius: Vaga, 1979, p. 807–808.

* Graikiškai – *stebėtojai*; Romos liaudies tribūnų atitikmuo.

- ⁷⁰ Ten pat, p. 243.
- ⁷¹ Aristotelis. *Politika*. Vertė M. Strockis. – Vilnius: Pradai, 1997, 1285 a.
- ⁷² Victor Ehrenberg. *Die Rechtsidee im frühen Griechentum. Untersuchungen zur Geschichte der werdenden Polis*. – Leipzig: Hirzel, 1921, S. 128.
- ⁷³ Moses I. Finley. *Early Greece. The Bronze and Archaic Ages*. – New York: W. Norton, 1981, p. 84.
- ⁷⁴ Jean-Pierre Vernant. *Proischoždenije drevnegrečeskoj mysli*. – Maskva: Progress, 1988, p. 43.
- ⁷⁵ Keith Branigan, Michael Vickers. *HELLAS. The Civilizations of Ancient Greece*. – New York – San Francisco: McGraw–Hil, 1980, p. 43.
- ⁷⁶ Solomon Lurje. *Jazyk i kultura mikenskoj Grecii*. – Maskva: Izd-vo A.N. SSSR, 1957, p. 216.
- ⁷⁷ Aristid Dovatur. *Feognid i jego vremena*. – Leningrad: Nauka, 1989, p. 143; Paul Faure. *Povsednevnaja žizn Greciji vo vremena trojanskoj voiny*. – Moskva: Palimpsest, 2004, p. 111.
- ⁷⁸ Homeras. *Iliada*. Vertė A. Dambrauskas. – Vilnius: Vaga, 1979, p. 54–187.
- ⁷⁹ Chester Starr. *History of the Ancient World*. – New York – Oxford: Oxford University Press, 1965, p. 207.
- ⁸⁰ Jean-Pierre Vernant. *Proischoždenije drevnegrečeskoj mysli*. – Maskva: Progress. 1988, p. 63.
- ⁸¹ Ten pat, p. 64.
- ⁸² Aristotel. Afinskaja politija. // Aristotel. *Politika. Afinskaja politija*. – Maskva: Mysl, 1997, p. 3.
- ⁸³ Ten pat, p. 3.
- ⁸⁴ Pavsanij (Pausanijas). *Opisanije Elady*. – Moskva: Ladomir, t. I, 1994, p. 5.
- ⁸⁵ Jochen Bleicken. *Die athenische Demokratie*. – Paderborn–München: F. Schöningh, 1988, S. 15; Will Durant. *Das Leben Griechenlands*. – Bern: Francke, 1957, S. 120; Michael Grant. *The Rise of the Greece*. – London: Weidenfeld & Nicolson, 1996, p. 41.
- ⁸⁶ Platon. *Zakony*. – Maskva: Mysl, 1999, 691 d.
- ⁸⁷ Ten pat, 691 e.
- ⁸⁸ Ten pat, 692 a.
- ⁸⁹ Nicholas Hammond. *Istorija Drevnej Grecii*. – Maskva: Centrpoligraf, 2003, p. 157–158.